

**Міністерство освіти і науки України
Маріупольський державний університет
Кафедра педагогіки та освіти**

**ОСВІТНІЙ МЕНЕДЖМЕНТ:
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА**

Випуск 6

Маріуполь – 2018

Література

1. Алюшина Н. О. Тайм-менеджмент: мистецтво планувати та управляти своїм часом / Н. О. Алюшина. – К.: Національна академія державного управління при Президентові України, 2008. – 119 с.
2. Архангельский Г. А. Корпоративний тайм-менеджмент: енциклопедія рішень / Г. А. Архангельский. – 2-изд. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2009. – 211 с.
3. Васильченко Ю. Л. Механізми часу / Ю. Л. Васильченко. – К.: Наша культура, 2008. – 220 с.
4. Веснин В. Р. Необходимость современного менеджмента в управлении / В. Р. Веснин. – М.: Арка, 2004. – 204 с.
5. Волотовська Т. П. Самоменеджмент керівника загальноосвітнього навчального закладу як основа його самоосвітньої діяльності / Т. П. Волотовська. – Київ, 2015. – 15с.
6. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головний ред. В. Г. Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
7. Мартынова В. Ю. Самоменеджмент и формирование имиджа руководителя: курсовой проект / В. Ю. Мартинова. – Киров: ВятГУ, 2011. – 66 с.
8. Павлютенков Є. М. Професійна компетентність директора школи / Є. М. Павлютенков. – К.: Управління школою. – 2003. – №7. – (19 березня). – С. 2-4.
9. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 року // Відомості Верховної Ради України. – 2017. – № 38-39. – Ст. 380
10. Цимбал О. Ю. Самоменеджмент в структурі професійної підготовки майбутнього керівника навчального закладу / О. Ю. Цимбал // Молодий вчений. – 2016. №6. – С. 481-483.
11. Юрик Н. Є. Самоменеджмент: курс лекцій / Н. Є. Юрик. – Тернопіль: ТНТУ, 2015. – 89 с.

УДК 378.024(67)

Задорожна-Княгницька Л.В.,
Соболева К. О.

МЕТОДИЧНА КУЛЬТУРА КЕРІВНИКА ЗАКЛАДУ ОСВІТИ: ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ

***Анотація.** У статті розкрито зміст поняття «методична культура керівника закладу освіти». Викладено результати аналізу поняття методичної культури, обґрунтованого у працях вітчизняних та зарубіжних науковців. Розкрито відмінність між поняттями «педагогічна культура», «професійна культура», «методична культура». Акцентовано увагу на особливостях змісту методичної культури керівника закладу освіти.*

***Ключові слова:** культура, педагогічна культура, методична культура, керівник закладу освіти.*

Постановка проблеми. Кардинальні соціально-економічні й політичні реформи в Україні суттєво змінили сутність управлінської діяльності керівника закладу загальної середньої освіти, зміст і сутність його функцій, призвели до значного ускладнення управлінських завдань, зростання соціальної значущості управлінської діяльності. Осмислення радикальних

змін, що відбуваються в освітній сфері спонукають до переоцінки сутності й значущості управління, його ролі та місця у соціальному поступі освіти, переосмислення змісту методичної культури керівника закладу освіти.

Питання культури в управлінській діяльності керівника пов'язується із професіоналізмом, тому категорія «професійна компетентність» визначається рівнем професійної освіти і досвідом, індивідуальними здібностями і якостями керівника, мотивованим прагненням до неперервної самоосвіти і самовдосконалення, творчим і відповідальним ставленням до справи. Обґрунтування змісту методичної культури керівника закладу освіти в умовах децентралізації управління освітою є однією з важливих проблем психолого-педагогічної науки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розроблення досліджуваної проблеми науковцями знайшло своє відображення в таких її аспектах, як: теорія культури особистості й діяльності (М. Бахтін, М. Бердяєв, В. Біблер, Н. Злобін, Г. Філіпчук та ін.); професійно-педагогічна культура та її різновиди (Ю. Бойчук, М. Букач, В. Гриньова, Г. Михалін, І. Княжева, Г. Сотська, В. Радул, Т. Тарасенко та ін.); професійна підготовка педагога (О. Абдуліна, С. Гончаренко, О. Дубасенюк, Н. Кузьміна, А. Кузьмінський, О. Кучерявий, Н. Ничкало, Г. Тарасенко, В. Чайка та ін.); теоретична та практична підготовка майбутніх учителів (Н. Бібік, О. Біда, Л. Онищук, О. Савченко, Л. Таланова, Л. Хомич, І. Шапошникова та ін.); розвиток педагогічної майстерності (Є. Барбіна, І. Зязюн, О. Лаврінченко, М. Солдатенко та ін.).

Однак, незважаючи на значну кількість наукових праць виявлено відсутність досліджень, в яких було б цілісно представлено розвиток методичної культури вчителя у процесі професійної діяльності.

Метою статті є розкриття поняття «методична культура», обґрунтованого у працях вітчизняних та зарубіжних науковців.

Виклад результатів дослідження. Культура (від лат. cultura – виховання, освіта, розвиток) – це сукупність практичних, матеріальних і духовних надбань суспільства, які відображають досягнутий рівень розвитку суспільства і людини. У вузькому розумінні культура – це сфера духовного життя суспільства, що охоплює системи виховання, освіти, творчості, а також установи й організації, що забезпечують функціонування цих систем. Водночас під культурою розуміють рівень освіченості і вихованості людини, а також оволодіння певною галуззю діяльності [12].

У сучасній українській мові зміст поняття «культура» передається словами «оброблення», «виховання», «створення», «формування», «розвиток», «шанування» [12, с. 39]. Цей термін, перенесений на людину, став позначати її виховання й освіту. Це поняття зазнало складну еволюцію від найширшого розуміння: культура – усе, що створено людиною, на відміну від природи, до найвужчого, що зводить її до культури художньої [3, с. 37].

С. Гончаренко зазначає, що «культура – це сукупність практичних, матеріальних і духовних надбань суспільства, які відображають історично досягнутий рівень розвитку суспільства і людини та втілюються в результатах продуктивної діяльності. У вузькому значенні культура – це сфера духовного

життя суспільства, що охоплює, насамперед, систему виховання, освіти, творчості, а також установи й організації, що забезпечують функціонування цих систем. Водночас під культурою розуміють рівень освіченості й вихованості людини, а також оволодіння певною галуззю знань або діяльності [4, с. 182].

Таким чином, беручи до уваги вищевикладене, ми погоджуємося з думкою І. Княжевої, що культура – це цілісна єдність цінностей, засобів і продуктів людської діяльності, в якій реалізується активність людини, її самовдосконалення, підвищення потреб, гармонізація відносин між людиною та суспільством, людиною та природою, людиною та людиною [10, с. 74]. І лише за умови постійного саморозвитку та самовдосконалення людини та суспільства в цілому можна розглядати культуру як інструмент збереження, процес передачі та творчого продукування суспільних цінностей.

Враховуючи специфіку нашого дослідження, вважаємо за необхідне звужити його рамки до розкриття сутності цього поняття з педагогічної точки зору.

Сьогодні феномен культури вчителя досить актуальний і виступає об'єктом дослідження в працях багатьох науковців:

- педагогічну та професійно-педагогічну культуру вчителя досліджували Г. Михалін, М. Скрипник, В. Радул та ін.;

- проблему педагогічної та професійно-педагогічної культури майбутнього вчителя вивчали В. Гриньова, М. Васильєва, І. Прокопенко, Т. Сидоренко, Т. Тарасенко, Т. Ткаченко, О. Цюняк, С. Чорна, Я. Черньонков, П. Щербань та ін;

- культуру вчителя (майбутнього вчителя) загальноосвітньої школи у своїх працях розкрили С. Довбенко, А. Коломієць, Є. Лодатко, І. Пальшкова, В. Паскар, Т. Роман, В. Садова, О. Созонюк, Т. Стас, К. Тамбовська та ін.

Розглянуто деякі аспекти методичної культури. Зокрема, І. Княжева [10] присвятила своє дослідження розвитку методичної культури майбутніх викладачів педагогічних дисциплін в умовах магістратури; Т. Бережна [3] проаналізувала інноваційну методичну культуру;

А. Карачевцева [8] описала деякі аспекти формування методичної культури на першому етапі педагогічної освіти.

Перш ніж розглянути поняття «педагогічна культура» звернемося до трактування більш широкого поняття «професійна культура», яку, за визначенням І. Ісаєва, розуміють як ступінь оволодіння членами професійної групи прийомами і способами вирішення спеціальних професійних завдань [17, с. 143]. Професійну культуру у своєму дослідженні В. Гриньова тлумачить як ступінь оволодіння професією, способами і прийомами виконання професійних завдань на основі сформованої духовної культури особистості [5, с. 13].

За словами О. Попенко, професійна культура передбачає засвоєння професійних знань, професійну компетентність, сформованість професійно значущих якостей, необхідних для професійної діяльності [16, с. 37]. Вивчаючи професійну культуру як складову професійного становлення,

М. Шпак стверджує, що вона є складним, інтегративним соціально-психологічним утворенням у структурі особистості і передбачає засвоєння професійних знань, сформованість професійно значущих якостей, необхідних для здійснення професійної діяльності [18, с. 20]. Професійну культуру майбутніх магістрів освіти О. Цюняк, описує як сукупність системи ціннісних орієнтацій, мотивації до професійної діяльності та здібностей до творчого саморозвитку [19, с. 41].

Іноді в педагогічних дослідженнях поняття «професійна культура» та «педагогічна культура» ототожнюються або суттєво різняться. Так, Т. Іванова феномен «педагогічна культура» розуміє ширше, ніж професійну культуру, оскільки педагогічною культурою, за словами вченої, повинні володіти не лише педагоги, а й інші спеціалісти, з метою передачі накопиченого досвіду з певного профілю молодим спеціалістам [7, с. 46].

І. Пальшкова розглядаючи педагогічну культуру, акцентує на тому, що її носіями є особлива професійна група педагогів, яка диференціюється за ознакою спеціалізації в діяльності, що виконується в системі суспільного виробництва, закріпленого за означеною професією, – освіті [14, с. 67].

За словами О. Янкович, педагогічну культуру можна розділити на педагогічну культуру діяльності та на педагогічну культуру особистості. Педагогічна культура діяльності характеризує роботу вчителя в поєднанні із системою цінностей, таких як громадянська й особистісна позиція, вивчення відтворення кращих зразків людської діяльності та культурно-історичних цінностей [Терещ, с. 11]. Натомість педагогічна культура особистості являє собою сукупність особистісних характеристик, таких як гуманістична спрямованість особистості педагога, творче педагогічне мислення, здатність вчителя до інноваційної діяльності тощо.

Як видове поняття духовної культури педагогічну культуру дослідила В. Гриньова, яка вважає її інтегрованою динамічною характеристикою особистості майбутнього вчителя, відносно стійкою відкритою саморегульованою системою взаємопов'язаних цінностей, що зумовлює його професійно-педагогічну діяльність гуманістичної спрямованості [5, с.11].

В. Чайка розглядає педагогічну культуру як складову професійної підготовки вчителя. Сформованість якої характеризує особистість учителя із творчим началом, альтернативним мисленням, постійним пошуком, почуттям самоповаги, здатністю орієнтуватись у світі цінностей [17, с. 6].

В. Гриньов аналізує педагогічну культуру як діалектичну взаємодію всіх елементів особистісної культури вчителя (моральної, естетичної, розумової, тощо) і вважає її інтегральним показником інших видів культур, їх складовою і, такою, що одночасно включає їх у себе [5, с. 29].

Висвітлюючи проблему педагогічної культури викладача вищої школи, С. Чорна розкриває це поняття як взаємозв'язок сукупності загальнокультурних та педагогічних цінностей, професійних знань, умінь та навичок, педагогічної майстерності, необхідних педагогу для успішного здійснення професійної діяльності [19, с.13].

Педагогічну культуру як системну характеристику особистості та діяльності вчителя, що складається із взаємопов'язаних і взаємозалежних компонентів – потребнісно-мотиваційного, духовно-морального, когнітивного діяльнісно-практичного, – досліджує Т. Сидоренко. О. Мешко та Г. Мешко педагогічну культуру розглянуто як вищий ступінь відповідності рівня розвитку особистості й професійної підготовленості педагога до специфіки педагогічної діяльності [18, с. 17].

Педагогічна культура як складна системна особистісна властивість, представлена сукупністю цінностей та особливостями свідомості, поведінки, діяльності особистості, що проявляється в педагогічній діяльності й формується в процесі професійної підготовки (В. Гриньова, І. Ісаєв, Л. Хомич та ін.); педагогічна культура як частина загальнолюдської культури, що включає характеристики педагогічного процесу в історичному розвитку, сукупність цінностей, які характеризують особистість, освітній заклад, державу, суспільство в цілому (І. Танчин, П. Щербань та ін.).

Узагальнюючи дослідження науковців, важливо відзначити, що структура педагогічної культури може бути представлена комплексом, який включає особистісні якості педагога, культуру професійної поведінки, професійні компетенції, розвиток творчого мислення і досвід професійно-творчої діяльності.

Аналіз наукових джерел дає можливість стверджувати, що вчені виокремлюють різні види професійно-педагогічної культури, серед яких важливе місце посідає методична культура вчителя, яка займає певне місце в ієрархії понять культура – культура особистості – професійна культура – педагогічна культура – професійно-педагогічна культура.

Проблема методичної культури відображена у працях педагогів: І. Артем'євої, Т. Бережної, Н. Грицай, І. Жерносека, С. Кичкіної, І. Княжевої. Не применшуючи вагомості і значущості означених досліджень, зауважимо, що проблема методичної культури майбутніх учителів у процесі професійної підготовки ще не достатньо вивчена. Тому вважаємо за необхідне визначити сутність поняття «методична культура вчителя».

Із цією метою здійснимо аналіз даного феномену у працях науковців. Так, І. Артем'єва методичну культуру вчителя розглядає як інтегративну характеристику його загальної і професійної культури, що дозволяє в процесі викладання навчальних предметів повною мірою реалізувати пізнавальні, виховні та розвивальні можливості навчання, а також брати активну участь у діяльності освітньої установи [1, с. 61].

У праці Н. Грицай знаходимо визначення методичної культури як сукупності сформованих загальних, спеціальних та конкретних методичних умінь, які спираються на знання, набуті під час вивчення конкретного предмета, педагогіки, психології, методики викладання й пов'язані з викладанням цього предмета в системі освіти [6, с. 3].

Інноваційну методичну культуру Т. Бережна розуміє як інтегративну якість особистості учителя, представлену сукупністю мотивів, цінностей, компетенцій у поєднанні з володінням різними технологіями оперування

педагогічними об'єктами на основі рефлексивних дій і професійно-новаторської діяльності педагога [2, с. 174].

А. Карачевцева методичну культуру розглядає як індивідуально своєрідний спосіб створення навчальної ситуації учителем, в якій його ідея стає предметом дитячого пошуку [8, с. 118].

Вивчаючи науково-методичну культуру, С. Кичкіна трактує її як сукупність наукового мислення студента, методологічних знань, засвоєння дослідницьких умінь тощо [9, с. 27]. Н. Нікуліна визначає методичну культуру як уміння педагога будувати власну професійно-педагогічну діяльність на основі психолого-педагогічних знань та організовувати діяльність учнів [9, с. 17]. Проте автором упущено цінності, які є ключовими для культури, також не враховано її творчий компонент.

З позиції Л. Плеханової, методична культура – це соціально-професійна характеристика, що відображає високий рівень педагогічної діяльності, методично усвідомлене використання педагогічних засобів у навчанні, створення й освоєння нових педагогічних цінностей [15, с. 11–12].

І. Княжева [10] методичну культуру майбутнього викладача визначає як цілісне, особистісне утворення, які виявляється у привласненні і відтворенні традицій, цінностей, що відображаються у змісті та способах організації педагогічної діяльності.

З метою кращого розуміння сутності та змісту методичної культури вчителя та відокремлення її від вище проаналізованих видів культури вважаємо доцільним виокремити ознаки досліджуваного явища.

Як зазначає І. Княжева, володіння методичною культурою полягає в баченні широкого спектра можливостей застосування теоретичних знань на практиці [10, с. 88]. Тому однією з ознак методичної культури вчителя, що відрізнятиме її від інших видів культур, є високомайстерне застосування психолого-педагогічних і методичних знань на практиці.

Виходячи з того, що будь-яка культура формується під впливом соціально-історичних передумов та з урахуванням попереднього досвіду, доходимо висновку, що методична культура повинна формуватися в процесі набуття досвіду професійно-методичної діяльності, в результаті вивчення та освоєння передового педагогічного досвіду. Унаслідок цього в учителя формується здатність помічати нове, оригінальне, особливе у педагогічних явищах і ситуаціях, вміння виокремити його, оцінити, що виступає сутнісною ознакою методичної культури [10, с. 89].

Виокремимо ще одну ознаку методичної культури вчителя: здатність впроваджувати кращий педагогічний досвід у власну професійно-методичну діяльність, що, на нашу думку, розкриває особистісну та ціннісно-мотиваційну складову методичної культури.

Отже, здійснений аналіз поглядів учених на феномен «методична культура», визначення її місця в ієрархії понять «культура», виокремлення головних ознак, методологічних основ, з'ясування специфіки професійно-методичної діяльності вчителя загальноосвітньої школи, можемо сформулювати дефініцію поняття «методична культура вчителя».

Методична культура вчителя – це інтегративна сукупність професійно-особистісних цінностей та якостей педагога, його професійно-педагогічної компетентності та майстерності, що дозволяють творчо здійснювати професійно-методичну діяльність на основі рефлексії, набутого досвіду та саморозвитку з урахуванням нормативних вимог до професійно-педагогічної діяльності [11].

Специфіка культури вчителя зумовлена, по-перше, віковими особливостями учнів, зокрема підвищеним ступенем емоційності, наслідування, спрямованості на пізнання навколишнього світу тощо. Специфічність роботи вчителя представлена як соціально-громадська трансляція культурного і соціального досвіду людства, професійно-педагогічна передача знань, умінь і навичок, яка лише починає здійснюється для маленьких особистостей, тому, треба вміти зацікавити, сформувати пізнавальний інтерес та стійку мотиваційну сферу.

Методична культура вчителя є комплексом знань та умінь вчителя, а саме:

- *знання* програм шкільного курсу предмету викладання, змісту та структури шкільних підручників і посібників для різних типів середніх навчальних закладів; форм календарних і тематичних планів та планів-конспектів уроків з фаху і методів їх складання з чітко виділеними (сформульованими) метою та завданнями навчання відповідної теми та окремого уроку; типів уроків, їх структури і методики проведення; видів понять ключових понять (тверджень) предмету викладання, їх систематизації та класифікації, основних методів і прийомів навчання для введення; внутрішньопредметних і міжпредметних зв'язків та методики використання цих зв'язків для активізації процесу навчання; методики застосування сучасних засобів навчання; специфіки навчання предмету у школах і класах різної спрямованості: гуманітарної, математичної, економічної, технічної тощо;

- *уміння* аналізувати програми, підручники й посібники з точки зору їх науковості та доступності, добирати найкращі підручники і посібники та ефективно їх використовувати для формування у своїх учнів необхідних знань, навичок і вмінь з основних тем шкільного курсу; складати календарні і тематичні плани та плани-конспекти уроків і адекватно їх реалізовувати у процесі навчання; обирати тип уроку, який дозволяв би ефективно досягати поставлених цілей і завдань, проводити уроки різних типів, пояснювати відповідний матеріал науково, але доступно й цікаво для учнів, заохочуючи їх до активної співпраці; добирати ефективні методи і прийоми навчання; використовувати внутрішньопредметні і міжпредметні зв'язки для активізації процесу пізнання, реалізовувати прикладну спрямованість навчання; добирати методи застосування сучасних засобів навчання згідно з метою, завданням і типом уроку та ефективно їх використовувати у процесі навчання; враховувати специфіку навчання у школах і класах різної спрямованості; систематично працювати над науково-методичною літературою, використовувати знайдені там нові ідеї у навчальному процесі [13].

Цей феномен Н. Нікула розглядає як гармонійне поєднання внутрішніх і зовнішніх характеристик педагога, які сприяють ефективному здійсненню професійно-методичної діяльності; як певний рівень досконалості, якої досяг педагог у процесі активної, цілеспрямованої професійно-методичної діяльності. Її показниками виступають позитивна професійно-методична мотивація, сукупність цінностей, система знань, умінь та навичок педагога, характер його професійного спілкування, схильність до творчості, рівень методичної майстерності. Важливе в методичній культурі вчителя також його чуття міри, спрямованість на забезпечення ефективності професійно-методичної діяльності, яка зумовлює високі результати навчально-виховної роботи і, головне, спрямованість на саморозвиток, самовдосконалення [11].

Висновки. Виходячи з вище проаналізованого, зазначаємо, що методична культура являє собою концентрований, нагромаджений у процесі історичного розвитку досвід педагогічної науки і практики, характеристики успішної професійної діяльності педагога, її кінцевий продукт постає у вигляді високого рівня викладання і глибокої якості знань, умінь та навичок учнів.

Методична культура відображається у вищій формі активності вчителя, його творчій самостійності; виступає стимулом і умовою вдосконалення освітнього процесу, передумовою виникнення нових ідей у педагогічній науці та практиці. Вона проявляється не лише в глибоких знаннях, але й у методичній майстерності, вмінні пояснити, зацікавити, озброїти учнів практичними навичками.

Література

1. Артемьева И. Н. Формирование методической культуры будущих учителей начальных классов в контексте вузовской подготовки: дис. канд. пед. наук: 13.00.04. Великий Новгород, 2004. 250 с.
2. Балл Г. Категорія «культура особистості» в аналізі гуманізації загальної та професійної освіти. *Педагогіка і психологія професійної освіти: результати досліджень і перспективи*. К., 2003. С. 51–61.
3. Бережная Т. Н. Формирование инновационной методической культуры учителя начальных классов в процессе профессиональной подготовки в вузе: дис.... канд. пед. наук). Ставрополь, 2009.
4. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Рівне, 2011. 552 с.
5. Гриньова В. М. Формування педагогічної культури майбутнього вчителя (теоретичний та методичний аспекти: автореф. дис. д-ра пед. наук 13.00.04. Київ, 2001.
6. Грицай Н. Б. (2012). Методична культура як важливий компонент системи методичної підготовки майбутнього вчителя біології. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2012. №7 (25). С. 3–9.
7. Иванова Т. В. Культурологическая подготовка будущего учителя : монография. Киев, 2005. 282 с.
8. Карачевцева А. П. Формирование методической культуры учителя начальных классов на первой ступени педагогического образования: дис. канд. пед. наук). Курск, 2013.
9. Кычкина С. Д. Формирование научно-методической культуры студентов-заочников педагогического вуза: дис. канд. пед. наук: 13.00.04. Якутск, 2008. 210 с.
10. Княжева І. А. Теоретико-методологічні засади розвитку методичної культури майбутніх викладачів педагогічних дисциплін в умовах магістратури. Одеса, 2014.

11. Нікула Н. В. Формування методичної культури майбутніх учителів початкових класів у процесі професійної підготовки : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. пед. наук : 13.00.04. Київ, 2018. 20 с.
12. Матвеева Л. Л. *Культурологія*. Київ, 2005.
13. Михайлін Г. О. Професійна підготовка вчителя математики у процесі навчання математичного аналізу. Київ, 2003. 320 с.
14. Пальшкова І. О. Формування професійно-педагогічної культури майбутнього вчителя початкової школи: практико-орієнтований підхід: автореф. д-ра пед. наук, Одеса, 2009. 40 с.
15. Плеханова Л. А. Развитие методической культуры преподавателя учреждения дополнительного профессионального образования. URL: <http://www.science-education.ru/102-5887>
16. Попенко О. М. (2012). Професійна культура вчителя як інтеграційна якість особистості педагога-професіонала. Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. Психолого-педагогічні науки. 2012. № 1, 44–49. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzsp_2012_1_12.
17. Сластенин, В. А., Исаев, И. Ф., Шиянов, Е. Н. (2002). Педагогика. Москва, 2002. 239с.
18. Терещук Г. В. (Ред.). Формування професійної культури вчителя в контексті інтеграції України в Європейський освітній простір: *Матеріали регіонального науково-практичного семінару*. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка. 2007.